

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Висвітлено вплив загальноцивілізаційних тенденцій у розвитку освіти на відповідні процеси в Україні. Наведені теоретичні, статистичні та ін. матеріали для керівників органів державного управління і місцевого самоврядування, що опікуються питаннями освіти, дозволяють використати позитивний досвід для поліпшення ситуації в Україні.

The work (article) highlights the influence of general civilizing tendencies in education advancements on the corresponding processes in Ukraine. The theoretical, statistical and other data provided hereunder for the benefit of the executives of public administration bodies and those of self government dealing with educational issues ensure that the positive experience be used for the purposes of improving the situation in Ukraine.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, гуманізація і гуманітаризація освіти, диверсифікація освіти, якість освіти, стандартизація, професійно-технічна освіта, вища освіта, громадянське суспільство.

Формування України як сучасної демократичної, правової держави безпосередньо пов'язано з розвитком освіти. Разом з тим розуміння певною кількістю керівників органів державної влади і місцевого самоврядування сучасних процесів у системі освіти в контексті глобалізації потребує подальшого вдосконалення. Сьогодні існує необхідність у підготовці матеріалів, які б висвітлювали основні тенденції розвитку національної освітньої системи, її трансформації в умовах глобалізації для прийняття виважених управлінських рішень.

Динамічні зміни в українському суспільстві, які характерні для всіх сфер буття, є неможливими без системного реформування національної системи освіти. При цьому модернізаційні перетворення мають здійснюватись відповідно до загальноцивілізаційних тенденцій розвитку національних освітніх систем. Населення України прагне високого рівня життя, а досягти цього можна тільки шляхом забезпечення рівного доступу її громадян до якісної освіти. В. Кремень наголошує, що трансформація освіти в Україні – це не просто зміна полюсів її адекватності параметрам суспільно-політичного життя. Це, по суті, реакція на стратегічні імперативи освіти третього тисячоліття з її орієнтацією не на державу, а на людину, на фундаментальні загальнолюдські цінності, на послідовну демократизацію всього освітянського процесу й усієї освітньо-педагогічної ідеології загалом. [14, с. 27]". З точки зору Д. Дзвінчука, серед сучасних завдань освітніх систем є поєднання розширеної підготовки молоді, спроможної створювати і використовувати високі технології, з формуванням міцних моральних засад, розвиненої цивілізаційної культури, відповідальності і толерантності [10, с. 205].

Проблеми розвитку сучасної системи освіти в Україні розглядалися І. Вакарчуком, Л. Ващенко, І. Гавриш, В. Євдокимовим, О. Коваленко, В. Кременем, О. Локшиною, В. Луговим, Т. Лукіною, О. Ляшенко, В. Мадзігоном, С. Ніколаєнко, О. Овчарук, В. Олійником, П. Полянським, І. Прокопенко та ін.

Останні роки освіта в Україні розвивалася в контексті завдань визначених в Указах Президента України "Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні" від 04.07. 2005 р. № 1013 [27] та "Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні" від 20 березня 2008 р. № 244 [19]. У цих документах піднімаються ключові питання розвитку галузі, але за наявності в цілому позитивної динаміки багато проблем залишаються невирішеними.

Метою дослідження є теоретичний аналіз наукових і статистичних матеріалів, електронних джерел для з'ясування сталих тенденцій у розвитку системи освіти України в контексті загальноцивілізаційних викликів. Підготовка матеріалів для керівників органів державної влади і місцевого самоврядування, які опікуються питаннями розвитку освіти.

Стратегічним напрямом розвитку для України є впровадження нової парадигми освіти у зв'язку із орієнтацією на загальнолюдські цінності на шляху до європейської спільноти. У країні відбувається коригування пріоритетів у контексті загальноцивілізаційних тенденцій у розвитку освітніх систем, які ґрунтовно висвітлено в попередньому розділі. На цей процес впливає багато факторів: політичних, економічних, соціальних та ін. Найбільш важливими серед них є гуманізація і демократизація, які, за В. Кременем, є базовими компонентами реформування освіти в єдину комплексну систему національної освіти як соціокультурного феномена. Він підкреслює, що перехідний період, в якому перебуває українське суспільство, і його системна криза спричиняють певну амбівалентність динамічної парадигми освіти України [14, с. 26-27].

Актуальним є впровадження суб'єкт-суб'єктної, гуманістичної, інноваційної парадигми освіти, що має гуманітарну спрямованість та створює умови для формування в учнів ключових компетентностей громадянина єдиної Європи, інформаційного суспільства та демократичної держави з ринковою економікою

[9, с. 54–62].

Важливим аспектом розвитку освіти в Україні є її поступова деполітизація, формування громадянської свідомості учнів і студентів. У ст. 8 Закону України “Про освіту” вказано, що навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій. Залучення учнів, студентів до участі в політичних акціях і релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається [1]. У той же час, незважаючи на позитивну динаміку, процеси деполітизації освіти в Україні відбуваються вельми повільно, що є результатом діяльності окремих керівників органів державної влади і місцевого самоврядування, відсутність реальної відповідальності за порушення законодавчих актів у цій сфері.

Відбулася суттєва диверсифікація освіти – процес розширення асортименту освітніх послуг [17, с. 383]. Цей напрямок обумовлений становленням ринкової економіки і як похідна – необхідністю запровадження різноманітних освітніх послуг, що повинні задовольняти попит споживачів, що зростає, в залежності від кон’юнктури.

Ускладнюється інфраструктура освіти в Україні. Вона стає багаторівневою і багатоступеневою. Успішно функціонує система психологічної служби, в закладах освіти введено інститут соціального педагога, активно створюються навчально-виховні об’єднання різних типів, працює Український центр оцінювання якості освіти і його структурні підрозділи та ін.

Продовжується також стандартизація підходів до навчально-виховного процесу і управління. Відповідні положення у галузі дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти знайшли відображення в законах України “Про дошкільну освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про професійно-технічну освіту”. В Україні розроблено державні стандарти для всіх ланок освіти. У 1998 р. видано постанову Кабінету Міністрів України “Про розроблення державних стандартів вищої освіти” від 7 липня 1998 р. № 1247. Державний стандарт початкової освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 р. № 1717 “Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання”. Державний стандарт базової і повної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти” від 14 січня 2004 р. № 24, які і складають Державний стандарт загальної середньої освіти [3].

В Україні на відміну від деяких інших країн світу (Великобританії, Данії, Нідерландів) немає затвердженого стандарту діяльності керівників освітньої сфери. Винятком є розроблений учасниками українсько-голандського проекту з освітнього менеджменту (Ukrainian-Dutch Educational Management – UDEM) разом з членами Асоціації керівників шкіл України (АКШУ), вітчизняними і зарубіжними науковцями Базовий стандарт професійної діяльності директора школи, який на цей час має рекомендаційний характер [19, с. 20].

Важливим етапом у розвитку системи освіти України стало запровадження процедур вимірювання її якості, в тому числі шляхом зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) навчальних досягнень учнів-випускників загальноосвітніх навчальних закладів. Це дозволило наблизитись до наявних підходів світового співтовариства в цьому напрямі. ЗНО є складовою частиною моніторингу якості освіти. В. Кремень, посилаючись на світову практику, вважає технологію стандартизованого тестування найбільш ефективною формою педагогічного контролю [14].

Разом з тим ця технологія, що послідовно формується в Україні, має недоліки як змістовного, так і організаційного характеру і потребує свого систематичного удосконалення. Аналізуючи їх, слід звернути увагу на деякі принципи прогалини в цій роботі. Найбільш гострою з них є невідповідність освітнього законодавства існуючій нормативній базі щодо запровадження системи ЗНО.

Важливим аспектом подальшого розвитку вітчизняної освіти є створення системи моніторингу якості освіти. В Указі Президента України “Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні” від 4 липня 2005 р. № 1013 ця позиція була відображена як завдання щодо створення національної системи моніторингу якості освіти на основі критеріїв держав – членів Європейського Союзу та забезпечення участі загальноосвітніх навчальних закладів у міжнародних обстеженнях якості освіти [6]. У п. 6 Указу Президента України “Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні” № 244 від 20 березня 2008 р. воно почасти модернізовано і сформульовано таким чином: “Опрацювати у двомісячний строк питання щодо створення у 2008 році системи моніторингу якості освіти та участі України у міжнародних порівняльних дослідженнях якості освіти [5]”.

Д. Дзвінчук вказує, що ще якихось десять років тому в Україні явно бракувало автентичних матеріалів про освітні процеси в розвинених країнах, зокрема, про політику в цій сфері і шляхи вдосконалення управління та здійснення освітніх реформ [10, с. 328–332].

Разом з тим для створення дієвої моделі моніторингу якості освіти необхідно створення відповідної інфраструктури. Український центр оцінювання якості освіти є сьогодні організацією, яка переважно зосереджена на проведенні ЗНО і має невелику кількість структурних підрозділів, які відповідають за кілька областей кожен [13]. Для проведення ефективного моніторингу потрібно створення інфраструктури не тільки на рівні кожної області, а й на районному (міському) рівні. Відповідно, все це передбачає розробку типових штатних розкладів, уніфікованих моніторингових показників, механізмів збирання й опрацювання інформації з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, підготовку підсумкових матеріалів

для прийняття управлінських рішень органами влади.

Поширення інноваційної діяльності в системі освіти України відбувається в контексті світових тенденцій розвитку освітніх систем. В. Кремень пише, що прискорити інноваційні зміни в економіці країни неможливо без модернізації української науки та освіти [14, с. 380]. Л. Ващенко визначає інновації в освіті як процес творення, запровадження та поширення в освітній практиці нових ідей, засобів, педагогічних та управлінських технологій, у результаті яких підвищуються показники (рівні) досягнень структурних компонентів освіти, відбувається перехід системи до якісно іншого стану [11, с. 338–340].

Інформатизація освіти є ключовим аспектом інноваційного розвитку освітніх систем. Протягом останнього десятиріччя має місце суттєва позитивна динаміка цього напрямку, однак із року в рік залишається низка проблем, які не вирішуються і, відповідно, не дають змогу системі освіти вийти на новий якісний етап її розвитку. В Указі Президента України від 20 березня 2008 р. № 244 “Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні” йдеться про таке: “завершити забезпечення в 2008 р. у повному обсязі загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема в містах обласного та районного значення, сучасними навчальними комп’ютерними комплексами, ліцензійними програмами, засобами виходу до міжнародної інформаційної мережі Інтернет” [5].

Процес встановлення навчальних комп’ютерних комплексів (НKK) у загальноосвітніх навчальних закладах (ЗНЗ) України завершується. Разом з тим, уже сьогодні актуальним є питання щодо модернізації комп’ютерної техніки і поетапного її оновлення.

Доступ загальноосвітніх закладів до мережі Інтернет теж не перестав бути проблемою. По-перше, загальна позитивна динаміка є досить повільною (на сьогодні тільки 40 % ЗНЗ в Україні підключені до Інтернету [22, с. 60]); по-друге, в закладах освіти переважає комутований тип підключення до Інтернету, що фактично не дозволяє повноцінно використовувати інформаційні ресурси мережі в навчально-виховному процесі, підключати комп’ютери, що знаходяться в локальній мережі.

Найбільшою проблемою є створення освітніх інформаційних ресурсів. В Україні реалізується вже друга програма інформатизації освітньої галузі, однак створення освітніх сайтів значної кількості районних відділів (управлінь) освіти та більшості загальноосвітніх навчальних закладів відбувається дуже повільно. Значно гірша ситуація з інформаційними ресурсами професійно-технічної освіти. У мережі Інтернет досить повільно точаться дискусії на поодиноких форумах, що мають освітянську тематику. Ще один проблемний аспект – створення прикладного програмного забезпечення для освітньої галузі. Сьогодні в Україні налічується 140 педагогічних програмних засобів (ППЗ), схвалених Міністерством освіти і науки для використання в навчально-виховному процесі [22, с. 61]. Найбільш велика проблема пов’язана з ППЗ для підтримки управління.

Суттєві зміни відбуваються в розвитку окремих підсистем системи освіти України. С. Ніколаєнко вказує, що з усіх ланок освіти чи не найважливішою є дошкільна, адже дошкільний вік – це базовий етап фізичного, психічного та соціального становлення особистості [16, с. 16]. До ключових проблем дошкільної освіти треба віднести сталу тенденцію до тимчасового призупинення діяльності дошкільних закладів (переважно в сільській місцевості), наявність значної кількості дошкільних навчальних закладів, які не працюють без зняття із Державного реєстру, необхідність розширення мережі дошкільних закладів різних типів, у першу чергу закладів компенсуючого типу (спеціальних і санаторних для дітей з порушенням мови, слуху, зору, опорно-рухового апарату, іншого профілю) та ін. Важливим напрямом є вдосконалення роботи щодо виконання ст. 19 Закону України “Про дошкільну освіту” щодо щорічного обліку дітей від 0 до 6 років за мікрорайонами. Облік дітей шостого року життя ведеться відповідно до “Інструкції з обліку дітей і підлітків шкільного віку”.

Залишається проблемою недостатність фінансування на утримання дошкільних закладів і недосконалість формульного розрахунку видатків на дошкільну освіту. Необхідно вдосконалювати основну форму контролю за діяльністю дошкільних навчальних закладів – державну атестацію, яка проводиться не рідше одного разу на 10 років відповідно до чинної нормативної бази. Суворого контролю вимагає виконання ст. 35 Закону України “Про дошкільну освіту” та Постанови Кабінету Міністрів України “Про невідкладні питання діяльності дошкільних та інтернатних навчальних закладів”, якими врегульовано проблеми оплати батьків за харчування дітей у державних та комунальних закладах.

Суттєві зміни відбуваються в системі загальної середньої освіти. Формування суспільства знань спричиняє досить жорсткі вимоги до рівня освіченості громадянина в розвинених країнах світу, що, у свою чергу, привело до збільшення тривалості загальної середньої освіти (від 12 до 14 років), на базі якої відбувається підготовка фахівців у вищій школі [15; 18; 21]. З введенням в Україні 12-річного терміну здобуття загальної середньої освіти обсяг навчального навантаження на учня становить близько 10 300 академічних годин, що відповідає в цілому середньоєвропейським освітнім стандартам.

В Україні відбувається також перехід на новий зміст і структуру загальної середньої освіти. Подальшої суттєвої модернізації зміст освіти зазнав з 2001-2002 навчального року завдяки впровадженню в життя постанови Кабінету Міністрів “Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання” від 16 листопада 2000 р № 1717.

На порядку денному подальшого розвитку системи освіти в Україні є реформування професійно-технічної освіти, яка функціонує в умовах систематичного зниження контингенту учнів, зміни вимог ринку праці, утримання великої кількості будівель, що заповнені переважно застарілим обладнанням та утримання

напівпустих гуртожитків, які не завжди використовуються за призначенням.

Значним етапом у подоланні проблем вищої освіти в Україні, за І. Вакарчуком, повинно стати запровадження зрозумілої на ринку праці ступеневої освіти, що узгоджується з європейським форматом – трициклова система підготовки фахівців із вищою освітою: бакалавр, магістр, доктор філософії (PhD). Він наголошує на необхідності термінологічно чітко визначити такі поняття:

- кваліфікації короткого циклу (молодший спеціаліст) для студентів, які пройшли відповідну підготовку у професійних коледжах;

- кваліфікації першого циклу (бакалавр) з конкретним профілем програми академічної або професійної підготовки;

- кваліфікації другого циклу (магістр) з диверсифікацією програм за критеріями академічності та професійності, наприклад, магістра академічного та магістра професійного спрямування;

- кваліфікації інтегрованого магістра за окремими спеціальностями (медицина, ветеринарія, мистецькі та педагогічні напрями тощо);

- кваліфікації третього циклу (кандидата наук або доктора філософії (PhD)) як ступеня, який присвоюється після успішного завершення відповідної програми дослідження [8].

М. Згуровський вказує також на необхідність визнання ролі університетів як ключових інституцій суспільства, що мають присвятити себе пошуку та поширенню найновіших об'єктивних знань, надаючи суспільству інтелектуальні орієнтири [12, с. 14-15].

Пріоритетним напрямом розвитку освіти в Україні є вдосконалення системи управління цією галуззю. В. Кремень прямо вказує, що основним завданням управління у сфері освіти стає з'ясування ролі та місця центральної, регіональної і місцевої влади з метою встановлення інтегрованих інституційних обов'язків для забезпечення якісної освіти та її адекватного фінансування. Завданням регіональних і місцевих органів влади стає розробка адаптованої до регіональних і місцевих умов стратегії, узгодження фінансування, створення регіональних засобів контролю [14, с. 57]”.

Суттєвого вдосконалення потребує нормативна база системи управління освітою, яка в цілому сьогодні відпрацьована у відповідних Законах і підзаконних актах. Це, перш за все, нормативна база, яка регламентує діяльність органів управління освітою в регіонах. На жаль, існують певні суперечності в документах, що регламентують діяльність головних управлінь освіти і науки обласних державних адміністрацій, управлінь освіти міських рад, відділів (управлінь) освіти районних державних адміністрацій та райвиконкомів. Особливо багато проблем виникає в містах, які мають районний поділ.

З одного боку, в Україні управлінська вертикаль у сфері освіти працює малоефективно, особливо в системі загальної середньої освіти, з іншого доопрацювання потребує проблема делегованих на місця відповідних повноважень. Наприклад, механізми призначення начальників районних відділів освіти сільських районів і районів у містах принципово різні. Наявна сьогодні нормативно-правова база передбачає погодження керівника освіти районного рівня з управлінням освіти і науки обласної державної адміністрації тільки для сільського району.

У Положенні про відділ освіти районної, районної в містах Києві та Севастополі державної адміністрації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 1999 р. № 347, у п. 7 вказується, що відділ освіти очолює завідувач, який призначається на посаду і звільняється з посади головою районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації за погодженням із заступником голови та з начальником управління освіти відповідно обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації [2].

Управління освітою в містах регламентується взагалі примірним Положенням про відділ (управління) освіти виконавчого комітету міської ради і затверджено тільки наказом Міністерства освіти і науки України від 1 квітня 2003 р. № 192 Положення це сьогодні не виконується, в тому числі і п. 5.1. щодо призначення керівників міських управлінь (відділів) освіти за погодженням з начальником управління освіти і науки обласної державної адміністрації. Сьогодні мають місце призначення керівників без зазначеного погодження, без жодних правових наслідків [7].

У Типовому положенні про Головне управління освіти і науки Київської міської державної адміністрації, управління освіти і науки обласної, Севастопольської міської державної адміністрації, що затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2000 р. № 1326, наприклад, у п. 4.1. сказано, що управління здійснює керівництво і контролює діяльність відділів освіти районних, районних у м. Києві та Севастополі держадміністрацій [4]. Як видно з цих документів, немає права контролювати діяльність управлінь освіти міст і управлінь освіти районів у містах з районним поділом.

Крім того, сьогодні фактично не унормовано управління освітою в містах, особливо в містах з районним поділом. У першу чергу, це стосується призначення керівних кадрів.

Аналогічна ситуація існує і з призначенням керівників шкіл. У Положенні про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 964, нечітко виписано процедуру призначення директорів цих закладів. Наявність магістерського ступеня не є обов'язковою умовою призначення на керівну посаду. Усе це безпосередньо впливає на реформування освітньої сфери країни.

У науковій літературі зазначено, що обмежена результативність освітніх реформ в Україні має кілька причин. Головна з них у тому, що уряди і керівники освіти змінювалися надто часто. Це давало змогу

розпочати реформу, але не завершити її і дійти до стадії аналізу, підведення підсумків і створення уточненого плану продовження реформи. На цей процес необхідно в середньому 6 – 8 років [10; 20].

Процеси глобалізації освіти суттєво впливають на розвиток національних освітніх систем і, як результат, на рівень життя кожного громадянина. На основі аналізу значної кількості джерел визначено такі сталі тенденції в розвитку системи освіти України: впровадження нової парадигми освіти, поширення і поглиблення її гуманізації і гуманітаризації, поступова деполітизація освіти, формування громадянської свідомості учнів та студентів, диверсифікація освіти, ускладнення її інфраструктури, стандартизація підходів до навчально-виховного процесу і управління, масове створення системи моніторингу і запровадження процедур вимірювання якості освіти, поширення інноваційної діяльності, прискорення інформатизації освіти.

До перспективних напрямів досліджень даної проблематики відносяться питання, пов'язані з подальшою модернізацією системи освіти України в контексті реалізації відповідних світових тенденцій.

Література:

1. Закон України “Про освіту”. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.1999 № 347. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/npd/search>
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 24 “Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти”. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/npd/search>
4. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Типового положення про Головне управління освіти і науки Київської міської державної адміністрації, управління освіти і науки обласної, Севастопольської міської державної адміністрації” від 22.08.2000 № 1326. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/npd/search>
5. Указ Президента України № 244/2008 від 20.03.2008 р. “Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні”. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/>
6. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні” від 04.07.2005 р. № 1013/2005. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/>
7. Наказ МОНУ “Про затвердження Примірного положення про відділ (управління) освіти виконавчого комітету міської ради” від 1 квітня 2003 р. № 192). – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>
8. Вакарчук І. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи: Доповідь Міністра освіти і науки на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки 21 березня 2008 р. / І. Вакарчук // Освіта і управління. – 2008. Т. 11. – С. 6–20.
9. Гавриш І. Теоретико-методологічні основи формування готовності майбутніх учителів до інноваційної професійної діяльності : Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. Гавриш // Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2006. – 572 с.
10. Дзвінчук Д. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління [монографія] / Д. Дзвінчук. – К. : ЗАТ “Нічлава”, 2006. – 378 с.
11. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; [голов. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
12. Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України / М. З. Згуровський. – К. : НТУУ “КПІ”, 2006. – 544 с.
13. Зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів України, 2007 р. : [інформ. зб.] / Укр. Центр оцінювання якості освіти ; уклад. І. Л. Лікарчук (наук. ред.) та ін. – К., 2007. – 228 с.
14. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
15. Куценко В. І. Економіка освіти : [навч. посіб.] / В. І. Куценко. – К. : Міленіум, 2003. – 105 с.
16. Ніколаєнко С. М. Освіта в інноваційному поступі суспільства / С. М. Ніколаєнко – К. : Знання, 2006. – 207 с.
17. Новейший энциклопедический словарь : 20 000 статей. – М. : АСТ ; Астрель ; Транзиткнига, 2006. – 1424 с.
18. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. – К. : Знання України, 2003. – 450 с.
19. Освітній менеджмент : [навч. посіб.] / [за ред. Л. Даниленко, Л. Карамушки]. – К. : Шкільний світ, 2003. – 400 с.
20. Сбруєва А. А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англомовних країн в контексті глобалізації (90 – ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : [монографія] / А. А. Сбруєва. – Суми : ВАТ “Сумська обласна друкарня” ; Вид-во “Козацький вал”, 2004. – 500 с.
21. Солдаткин В. И. Современная государственная образовательная политика: социальные императивы и приоритеты : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.10 / В. И. Солдаткин. – М., 2000. – 412 с.
22. Якісна освіта – запорука самореалізації особистості : [наук. вид.] / за заг. ред. С. М. Ніколаєнко, В. В. Тесленка. – К. : Пед. преса, 2007. – 176 с.

Надійшла до редколегії 12.06.2009 р.